

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Neo-conservatisme en religie. Irving Kristol als nieuwe beschermheer van het liberale denken?

Cliteur, P.B.

Citation

Cliteur, P. B. (1996). Neo-conservatisme en religie. Irving Kristol als nieuwe beschermheer van het liberale denken?, 35(Oktober), 119-124. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/21348>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/21348>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Neo-conservatisme en religie

Irving Kristol als nieuwe beschermheer van het liberale denken?

door P.B. Cliteur

De redacteur van dit themanummer, Andreas Kinneging, vroeg om een 'persoonlijke bijdrage over het conservatisme'. Wij zouden bijvoorbeeld mogen uitleggen waarom we ons persoonlijk tot het conservatisme aangetrokken voelen. Ik vond dat een mooie vraag en om de gedachten te bepalen, heb ik op vakantie een nieuw boek gelezen van de peetvader van het neoconservatisme: Irving Kristol.¹ Het was een verrassende ervaring, want hoewel ik tien jaar geleden erg met hem wegliep, vielen mij nu een paar punten nogal zwaar. Zoals nog zal blijken heb ik mij iets van het neoconservatisme verwijderd, terwijl andere schrijvers in dit themanummer dat enigszins zijn genaderd. Maar voordat ik hierop inga, eerst nog iets over het boek in het algemeen.

In het voorwoord typeert Kristol zijn boek als het verslag van een ontwikkelingsgang. Hij heeft zich ontwikkeld van jong socialist, naar liberaal en van liberaal naar een positie die bekend is geworden als 'neoconservatism'.² Aangezien hij als de peetvader van het neoconservatisme wordt gezien, zijn de in de essays geventileerde opvattingen wellicht ook voor anderen van be-

lang, vermeldt hij bescheiden.

Maar die bescheidenheid was niet nodig. Los van het feit of aan Kristol of een andere schrijver de titel 'peetvader van het neoconservatisme' toekomt, zijn de opstellen van belang. Kristol schrijft een kristalhelder proza. Hij begint vaak met een persoonlijke belevenis of een gedachte en werkt dan verder zijn ideeën uit onder verwijzing naar politiekfilosofische literatuur, voornamelijk schrijvers die tot de conservatieve traditie behoren. Kristol erkent overigens volmondig dat het neoconservatisme geen uitgekristalliseerde beweging is met duidelijk omliggende standpunten. Hij spreekt van een 'impulse' of 'persuasion'. Hij meent dat men het neoconservatisme beter kan typeren met een descriptieve dan met een prescriptieve term. Het beschrijft de erosie van het liberale vertrouwen. Dat is echter een hoogst vage omschrijving en wie de opeenvolgende essays leest, zal constateren dat het moeilijk is om greep te krijgen op de aard van het neoconservatisme. Eén punt is echter wel duidelijk en daarom zal het mij hier voornamelijk gaan. Het neoconservatisme heeft een positieve houding tegenover religie.

Religie blijkt ook een belangrijke rol te spelen in Kristol's voorkeur voor het neoconservatis-

1. Kristol, Irving, *Neo-conservatism*, Selected Essays 1949-1995, The Free Press, New York etc. 1995.

2. Kristol, *O.c.*, p. ix.

me boven het liberalisme. Een van de belangrijkste problematische aspecten van de liberale samenleving, zo schrijft hij, is dat een liberale samenleving noodzakelijk een *seculiere samenleving* is, een samenleving waarin religie privé-zaak is. Een dergelijk 'disestablishment of religion', aldus Kristol, is rampzalig. In een groot deel van de essays is de vraag aan de orde wat men daaraan kan doen. Wat hij bepleit is 'to breathe new life into the older, now largely comatose, religious orthodoxies'.³

Kristol onderscheidt in ieder geval drie negatieve gevolgen aan het verdwijnen van het geloof.

Allereerst, het verdwijnen van het geloof brengt de noodzaak met zich mee dat geluk in de vorm van aards geluk steeds belangrijker gaat worden. 'So liberal civilization finds itself having spiritually expropriated the masses of its citizenry, whose demands for material compensation gradually become as infinite as the infinity they have lost'.⁴ Hier ligt dus een belangrijk verschil met het liberalisme. Het neoconservatisme staat kritisch tegenover de consumptie-maatschappij.

Een tweede gevolg van de 'disestablishment of religion as a publicly sanctioned mythos' is het onvermogen van een liberale samenleving om met een overtuigende en algemeen geaccepteerde theorie van politieke verplichting te komen. Liberalen hebben wel allerlei vormen van utilisme daarvoor aangevoerd, maar dat zijn academische exercities geweest die niet veel draagvlak hebben.

Kristol spreekt in dit verband ook wel van de 'depletion of moral capital', de erosie van het morele kapitaal. In onze tijd zouden we die erosie kunnen waarnemen. De fnuikende gevolgen van dat proces waren door allerlei cultuurkritici reeds honderdvijftig jaar geleden voorspeld. Maar de liberalen wilden niet luisteren. Zij meenden dat omdat *zijzelf* zonder religie konden leven, de *samenleving* ook wel zonder zou kunnen.

Als derde wijst hij erop dat een vermindering van religieuze beleving zal leiden tot een toenemend scepticisme ten aanzien van de vertroostende werking van religie – in het bijzonder de vertroosting die ons wordt geboden door het vooruitzicht op een leven na de dood.⁵

Nu wordt het ons geleidelijk duidelijk dat religie – en een morele filosofie die daarmee geas-

socieerd is, voegt Kristol toe – een belangrijker factor is dan het liberale individualisme wil toegeven.

Neoconservatisme bij Nederlandse liberalen

De standpunten van Kristol zijn van grote betekenis, lijkt me, en sinds kort niet alleen voor de Verenigde Staten, maar ook voor Nederland. Toen ik in 1989 promoveerde op een boek over het conservatisme, was de belangstelling voor die stroming nihil. Ik meende conservatieve aanzetten te vinden in het christen-democratisch gedachtengoed,⁶ maar dat werd van die zijde nooit als zodanig erkend. Ook bij de VVD – althans bij de Teldersstichting – was de affiniteit met conservatisme nog niet groot. Directeur en medewerkers van de Teldersstichting leken overwegend geïnspireerd door het klassieke liberalisme. Gerry van der List voelde zich meer aangetrokken tot sociaal liberalisme dan een liberalisme dat denkbeelden ontleende aan de conservatieve traditie. Oud-medewerker Andreas Kinneging was in die tijd nog geheel in de ban van het Telders-geschrift *Liberalisme*, een speurtocht naar de filosofische grondslagen (1988). Daarin werd een klassiek individualistisch marktdenken gepropageerd.⁷ Klaas Groenveld en ik hadden een gedachtenwisseling over de vraag of Hayek kon worden ingelijfd bij de conservatieve traditie, zoals ik gedaan had. Hij meende van niet en dat leek bedoeld om Hayek in bescherming te nemen tegen conservatieve annexatie.⁸ Ook partijleider Bolkestein knipoogde nog niet naar conservatief gedachtengoed.

6. Cliteur, P.B., 'Revolutie en de wortels van de christen-democratie', in: *Socialisme en democratie*, augustus 1989, pp. 255-260; 'Revolutie en contra-revolutie in de ideologie van de huidige Nederlandse politieke partijen', in: Koole (red.), R.A., *Van Bastille tot binnenhof*, De Franse Revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen, Fibula, Houten 1989, pp. 136-155.

7. Kinneging, A.A.M., *Liberalisme*, Een speurtocht naar de filosofische grondslagen, Prof. mr. B.M. Teldersstichting, 's-Gravenhage 1988.

8. Groenveld, K., 'Zijn liberalen anti-revolutionair?', in: *Liberaal Reveil*, 1989, pp. 1-2; Cliteur, P.B., 'Liberaal en conservatief: een reactie op Groenveld', in: *Liberaal Reveil*, 1989, pp. 99-101; Groenveld, K., 'Nogmaals liberaal en conservatief', in: *Liberaal Reveil*, 1989, pp. 101-102. Groenveld schrijft in zijn eerste bijdrage: 'het liberalisme is anti-revolutionair, niet conservatief maar gematigd progressief'. In zijn tweede bijdrage voert hij als verschil tussen liberalisme en conservatisme het liberale individualisme aan.

3. Kristol, O.c., p. 146.

4. Kristol, O.c., p. 99.

5. Kristol, O.c., p. 99.

Als ik het allemaal goed interpreteer, is dat in ongeveer tien jaar aanzienlijk veranderd. Toen ik in 1987 een artikel schreef over Irving Kristol, dacht ik niet dat er in Nederland iemand was die zijn werk serieus bestudeerde.⁹ Maar wie anno 1996 het boek van Kristol naast de opvattingen van de hiervoor genoemde denkers legt, zal aanzienlijke overeenkomsten signaleren. De mooie columns en andere stukken van Gerry van der List, nu gebundeld in *Ach Jezus, een intellectueel* (1995),¹⁰ leggen getuigenis af van een neoconservatieve inslag.¹¹ Niet zozeer de inleiding van dit boek, waarin Van der List verklaart dat hij de opvattingen van de gewone man wil verwoorden (in tegenstelling tot die van de intellectuelen uit de grachtengordel) lijkt mij programmatisch, maar het daarop volgende stuk, waarin hij een pleidooi houdt voor de positieve functies van godsdienst.¹² Het veelbesproken stuk van Kinneging in *Trouw*¹³ dat onder de titel 'Het spirituele kapitaal' verscheen, vertoont grote overeenkomst met wat Kristol als 'The depletion of the moral capital' beschrijft. Ook het idee van Bolkestein dat een cultureel conservatisme nodig is om het marktdenken aan te vullen en zijn beruchte verwijzing naar het christendom als morele grondslag van deze samenleving, is te vinden bij Kristol.¹⁴ Vooral om dat laatste gaat het mij, om de godsdienst dus. Alle liberale denkers die ik hier heb aangehaald lijken de seculiere dimensie van het liberalisme te kritiseren. De ideologen van de VVD hebben een ontwikkeling doorgemaakt van Rawls naar Hayek en van Hayek naar Kristol, zo lijkt het.

Nu is het vanzelfsprekend dat ideologen van een partij een ontwikkeling doormaken. Het denken staat niet stil. Maar de toenadering tot religie bevalt mij niks. Als vrijdenker, humanist en verlichtingsapostel vind ik dat mijn par-

tijgenoten veel te ver gaan in hun toenadering tot het religieuze conservatisme. Als zij als liberalen bij conservatieven willen lenen,¹⁵ laten zij dan niet Kristol's pleidooi voor godsdienst overnemen, maar zich bijvoorbeeld oriënteren op Michael Oakeshott wiens traditionalisme niets met religie van doen heeft.¹⁶ De bescheiden missie die ik mij dan ook in dit artikel heb voorgenomen is om het zwakke van Kristol's beweringen te belichten. Dat alles in de hoop mijn partijgenoten weer op de rechte weg te krijgen.

Seculier humanisme als voorfase van het nihilisme

In bijna elk opstel uit *Neoconservatism* komt de godsdienst aan de orde. In 'The Cultural Revolution' (1992) schrijft Kristol dat we ons moeten realiseren dat we ten aanzien van religie ons in een nieuwe fase bevinden die nog nooit aan de orde is geweest in de wereldgeschiedenis. Het modernisme accepteerde Nietzsche's 'God is dood' als de stelling dat geïnstitutionaliseerde godsdienst aan zijn eind zou zijn. Tegenwoordig is er echter een groep postmoderne denkers die menen dat we daaruit maar de conclusie moeten trekken dat daarom alles geoorloofd zou zijn. 'That was implicit in modernism and more than implicit for those who believed themselves to be the avant-garde of modernism, but only with postmodernism has it become belligerently explicit and a dominant motif in the culture at large'.¹⁷

Kristol wil ons kennelijk ook laten zien dat de

9. Cliteur, P.B., 'Irving Kristol en de Amerikaanse revolutie', in: *Intermediair*, 23 jaargang 34, 21 augustus 1987, pp. 49-53.

10. List, Gerry van der, *Ach Jezus, een intellectueel*, Prometheus, Amsterdam 1995.

11. Vgl. ook Van der Lists waarderende portret van Kristol: List, Gerry van der, 'Een rechtse straatvechter', in: *HP/De Tijd*, 16 februari 1996, pp. 44-47.

12. Onder de titel 'Het oprukken der goddelozen'. Zie ook het daarop volgende stuk waarin hij het Humanistisch Verbond kritiseert.

13. Nu gebundeld door *Trouw* in *Het debat over de moraal* (1996).

14. Overigens ook bij Daniel Bell. Vgl. Bolkestein, Frits, 'Liberalisme, conservatisme en communitarisme', in: Frits Bolkestein, *Het heft in handen*, Prometheus, Amsterdam 1995, pp. 127-132.

15. Vgl. voor de discussie over liberalisme en conservatisme ook: K. Groenveld en G.A. van der List (red.), *Liberalisme en conservatisme*, Prof. mr. B.M. Teldersstichting, 's-Gravenhage 1990, met bijdragen van Bolkestein, Heldring, De Beus, Couwenberg, Van den Berg, Groenveld, Van Doorn en Cliteur.

16. Kristol vermeldt trots dat hij als redacteur van *The Public Interest* een bijdrage van Oakeshott had geweigerd, omdat het soort van conservatisme dat deze laatste voorstond hem weinig beviel. Hij constateert dat het werk van Oakeshott 'irredeemably secular' is. De ideale samenleving van Oakeshott is een samenleving zonder religie. Kristol ziet daar niets in. 'The conservative disposition is real enough; but without the religious dimension, it is thin gruel'. Hij wil de 'conservative disposition' aangevuld zien met de 'theotropic disposition'. Hij schrijft over Oakeshott: 'his conservative disposition offers us no guidance in coping with all those necessary evils, which can tear our lives apart and destroy whatever philosophical equanimity we have achieved as a result of reading the writers of philosophy' (*O.c.*, p. 375).

17. Kristol, *O.c.*, p. 132.

modernistische cultuur een cultuur is die naar haar eigen vernietiging neigt. Het is een thema dat voortdurend aan de orde is in conservatieve en neoconservatieve literatuur. Malcolm Muggeridge sprak van de 'great liberal death wish'. John H. Hallowell analyseerde dit thema in *The decline of liberalism as an ideology* (1946). Volgens Kristol kunnen we niet blijven staan bij het verdwijnen van God. Het verdwijnen van God zal niet de emancipatie brengen die verlichte denkers daarvan hoopten, maar vernietiging en chaos. Van Immanuel Kant tot John Dewey is de assumptie geweest dat een moderne seculiere grondslag voor de cultuur zou kunnen worden gevonden. Het gaat hierbij om de quasi-religie van het 'secular humanism', schrijft Kristol.¹⁸ Maar daartoe is het seculier humanisme niet in staat gebleken. Het is een geloof dat heeft gefaald.

Secular rationalism has been unable to produce a compelling, self-justifying code. Philosophy can analyze moral codes in interesting ways, but it cannot create them. And with this failure, the whole enterprise of secular humanism – the idea that man can define his humanity and shape the human future by reason and will alone – begins to lose its legitimacy. Over the past 30 years, all the major philosophical as well as cultural trends began to repudiate secular rationalism and secular humanism in favor of an intellectual and moral relativism and/or nihilism.¹⁹

Keer op keer komt Kristol terug op het thema van de religie, telkens om het belang daarvan te beklemtonen. In 'Countercultures' (1994) verwoordt hij zijn bezwaren tegen het feit dat de religie niet meer de plaats is waar zich het heilige lijkt uit te kristalliseren. De kunst heeft die functie overgenomen. Hij citeert Susan Sontag die schreef dat kunst 'is the nearest thing to a sacramental activity acknowledged by our secular society'.²⁰

Ook beroept Kristol zich op de aard van de mens. 'All people, everywhere, at all times, are 'theotropic' beings, who cannot long abide the absence of a transcendental dimension to their lives'.²¹ De ineenstorting van het Sovjet-rijk zou daarvan getuigenis afleggen.

Ik geef hier de opvattingen van Kristol nog enigszins geschematiseerd weer, maar zijn pleidooi voor religie maakt hij doorgaans in bijzin-

nen en terloopse opmerkingen. Dat verhoogt de leesbaarheid van zijn essays, maar het is ook moeilijker om met hem in gesprek te treden. Overtuigend kan ik de punten die hij aanvoert niet echt noemen. Dat we ons tegenwoordig in een geheel nieuwe fase van de geschiedenis bevinden, omdat de secularisatie verder is voortgeschreden dan ooit, is natuurlijk waar. Maar dat ons dat in een geestelijke crisis heeft gestort, zoals Nietzsche pathetisch beweert en kritiekloos door postmoderne denkers wordt overgenomen, is volstrekt onjuist. Als ons iets te denken zou moeten geven, dan is het juist dat het mogelijk blijkt een samenleving in te richten *zonder* de traditionele godsdienst als basis. Dat we een samenleving staande kunnen houden zonder christendom hebben ontwikkeld en bereide mensen van alle tijden geweten. Immers andere dan christelijke culturen hebben bestaan, en bestaan nog steeds. Maar nieuw is dat ook het bestaan van een wereld met een geheel seculiere cultuur mogelijk blijkt, een cultuur die zich niet meer richt op de transcendente dimensie van het bestaan.

Dat het seculiere rationalisme niet in staat is gebleken een nieuwe morele code te verschaffen, zoals Kristol schrijft, is empirisch gewoon onjuist. Natuurlijk is er verschil van mening over de vraag of we morele en politieke waarden beter kunnen legitimeren door een verwijzing naar nuttigheid, rechten of in het kader van een theorie over het sociaal contract, maar duidelijk is dat overal op de wereld een theocratisch gefundeerde ethiek plaats maakt voor een seculiere benadering. Wij houden daarmee ook op allerlei manieren rekening. Kinneging doceert aan zijn studenten Rawls, Hayek, Locke en andere seculiere auteurs en geen De Savornin Lohman, Donoso y Cortes of Augustinus. Dat is niet goed verklaarbaar wanneer Kristol gelijk zou hebben dat de seculier liberale auteurs niet in staat zouden zijn om met een 'overtuigende en algemeen geaccepteerde theorie van politieke verplichting te komen'. Men kan wel zeggen, zoals Kristol doet, dat religie tot de aard van de mens behoort en dat het dienovereenkomstig nooit zal verdwijnen, maar als men ziet in welke vreemde bochten hedendaagse theologen en godsdienstsociologen zich moeten wringen om toch nog *ergens* iets van een religieuze dimensie te onderkennen (in populaire cultuur, films en voetbal), dan duidt dat niet op de alomtegenwoordigheid van religie, maar juist op de verdamping daarvan. Vaak zijn overigens de beweringen van Kristol te vaag zijn om er ook maar iets uit af te kunnen

18. Kristol, *O.c.*, p. 132.

19. Kristol, *O.c.*, p. 133.

20. Kristol, *O.c.*, p. 137.

21. Kristol, *O.c.*, p. 143.

leiden. Een samenleving heeft meer nodig dan verstandige mannen en vrouwen om te floreren, schrijft hij. 'It needs the energies of the creative imagination as expressed in religion and the arts'.²² Misschien wel ja, maar hier blijkt het niet de *religie* te zijn die de basis vormt voor een succesvolle samenleving, het is het creatieve genie dat zich *in religie uitdrukt*. Dan is dus niet religie de basis, maar drukt zich in religie iets uit waar de maatschappij niet zonder kan. Ook de bekende stelling dat een wereld zonder religie zinloos zou zijn wordt door Kristol verwoord. Hij meent dat 'transcendent meaning' nodig is voor 'a world in which the human experience makes sense'.²³ Dat kan men echter moeilijk staande houden, immers er zijn mensen die vinden dat het leven en de wereld zin heeft, los van religieuze ervaringen en betrokkenheid op een transcendente werkelijkheid. Vaak begint Kristol met een juiste uitspraak, maar vervolgt hij zijn betoog met iets dat daaruit totaal niet voortvloeit. Zo heeft Kristol gelijk wanneer hij zegt dat 'nothing is more dehumanizing, more certain to generate crisis, than to experience one's life as a meaningless event in a meaningless world'.²⁴ Maar wat Kristol te denken zou moeten geven is dat er tegenwoordig miljoenen mensen leven die hun leven niet als zinloos ervaren, ook al geloven zij niet in God of al zijn zij niet religieus georiënteerd.

Hoe Kristol zich de toekomst voorstelt

Het meest kwetsbaar wordt Kristol's benadering wanneer men leest wat hij zich praktisch voorstelt. In zekere zin vormt dat voor mij het *pièce de resistance* van zijn boek. Het is echter tevens een onluistering. Wat wil hij nu eigenlijk met zijn beschouwingen? Hij zegt:

The delicate task that faces our civilization today is not to reform the secular rationalist orthodoxy, which has passed beyond the point of redemption. Rather, it is to breathe new life into the older, now largely comatose, religious orthodoxies – while resisting the counterculture as best we can, adapting to it and reshaping it where we cannot simply resist.²⁵

Het is moeilijk voor te stellen hoe Kristol dit wil realiseren. Het is duidelijk dat Kristol niet wil proberen het seculiere humanisme dat kenmerkend zou zijn voor deze tijd te hervormen.

Dat moet men misschien wel eens doen, maar dan alleen als er helemaal niet aan te ontkomen valt, schrijft hij. Wat we moeten doen is *nieuw leven inblazen aan de oude religieuze orthodoxieën die een comateus bestaan leiden*. Voorwaar, geen aantrekkelijk perspectief om op in te zetten! Kristol lijkt hiermee wat op de Romeinse keizer Julianus die de klassieke cultuur nieuw leven probeerde in te blazen, de klassieke erediensten wilde herstellen, nadat het christendom de Romeinse cultuur tot in haar wortels had aangetast.

Wie zou overigens die strijd voor de 'comateuze religieuze orthodoxieën' moeten voeren? Kennelijk mensen die zelf, net als Kristol, niet echt meer geloven wat zij bepleiten. Zij hebben een zekere voorliefde voor orthodoxe ideeën, maar zij zijn zelf niet meer gelovig. Zij zijn, is men geneigd te zeggen, aangetast door de geest van de moderniteit en kunnen niet meer geloven wat zij eigenlijk zouden willen geloven en zeggen daarom maar dat anderen het eigenlijk zouden moeten geloven. Men verstrikt zich hier aardig, zo lijkt het.

De onduidelijkheid van Kristol's standpunt

Hoe langer je doorleest in Kristol, des te schimmiger wordt het wat hij nu eigenlijk wil. Zo maakt hij bijvoorbeeld geen onderscheid tussen een samenleving waarin religie verdwenen is en een samenleving waarin religie privézaak is geworden. Men kan zich voorstellen dat hij het eerste wil voorkomen, maar het lijkt toch niet erg realistisch je tegen het tweede te verzetten. Wat wordt immers bedoeld met een samenleving waarin religie privézaak is geworden? Doorgaans dat de godsdienst een kwestie van vrije keuze is en dat de staat zich onthoudt van het instellen van een staatsgodsdienst of het onderhouden van een staatskerk. Het is het verbod op een 'establishment of religion', zoals de Amerikaanse grondwet dat formuleert.²⁶ Kristol lijkt zich tegen deze grondwettelijke bepaling te verzetten of daar kanttekeningen bij te willen plaatsen. Maar welke dan precies? Wil hij een pleidooi houden voor een staatsgodsdienst? Wanneer hij dat zou willen doen, dan zou hij dat openlijk moeten uitspreken en dan is er tegen zijn opvattingen nog meer in te brengen dan hier al gebeurd is. Hij wil 'coma-

22. Kristol, *O.c.*, p. 134.

23. Kristol, *O.c.*, p. 134.

24. Kristol, *O.c.*, p. 134.

25. Kristol, *O.c.*, p. 146.

26. 'Congress shall make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof', aldus het eerste amendement op de Amerikaanse Constitutie (1791).

teuze religieuze orthodoxieën' nieuw leven inblazen. Maar welke dan precies en hoe? Het punt blijft onduidelijk.

Ik begrijp overigens best dat het verdwijnen van religie voor sommigen het uitzicht ontneemt op een leven na de dood. Toch is het bepleiten van het geloof om dit uitzicht opnieuw te verschaffen een twijfelachtige zaak. Allereerst is het al de vraag of we religie nodig hebben voor geloof in een leven na de dood. Men zou kunnen geloven in een leven na de dood zonder een geloof in God en misschien ook wel zonder een geïnstitutionaliseerd geloof in de zin waarin Kristol het verdedigt. Waarom niet gewoon geloven in een leven na de dood, maar de overige centrale leerstukken van het joodse en christelijke geloof verwerpen? Dat lijkt zeer goed mogelijk (de Britse filosoof McTaggart deed dat).

Een tweede probleem is natuurlijk dat men iets moeilijk kan gaan geloven, omdat het een aantrekkelijk idee is. Veeleer is doorgaans het tegendeel het geval: het geloof van iemand in het bestaan van iets wordt minder geloofwaardig, wanneer we onderkennen dat de gelovige niet zozeer door bewijsmateriaal wordt gestimuleerd in zijn denkbeelden maar door wenselijkheden ('wishful thinking').

Tenslotte kan men vraagtekens plaatsen bij Kristol's bewering dat door ons te zeer te richten op aardse goederen er een drang tot consumptisme wordt aangewakkerd. Het betreft hier een psychologische generalisatie. Kristol verklaart een door hem als negatief geduide tendens (een najagen van aards geluk) vanuit een door hem betreurde tendens. Ik weet niet zo goed of dat terecht zou kunnen zijn, maar feit is wel dat Kristol niet veel aandragt om het aan-nemelijk te maken.

Het belangrijkste argument voor zijn poging tot reanimatie van comateuze religieuze orthodoxieën lijkt echter te zijn dat we in een seculiere samenleving geen basis meer hebben voor de moraal. Dat is een van de meest gehoorde argumenten voor religie, een punt dat zelfs wordt aangevoerd door mensen die zelf niet meer gelovig zijn. Het sluit aan bij de bekende uitspraak van Voltaire dat als God niet bestaat, we hem zouden moeten uitvinden – een uitspraak die door Kristol overigens niet wordt aangehaald en die ook slecht in zijn wereldbeeld past, omdat deze verlichtingsdenker aan de verkeerde kant staat, althans wordt *geacht* te staan. De stelling dat de godsdienst nodig is om de moraal overeind te houden is echter onjuist. Godsdienst is als *grondslag* van de moraal niet alleen overbodig, maar zelfs onzedelijk. Godsdienst is als *sanctie* van de moraal alleen maar effectief wanneer mensen in God geloven. Ik heb dat elders uitgewerkt en zal hier niet in herhaling vervallen.²⁷

We kunnen daarom maar beter niet comateuze religieuze orthodoxieën nieuw leven proberen in moeten blazen, maar ons bezinnen op de mogelijkheden van een louter seculiere cultuur. Het nostalgisch terugblikken op een fase die achter ons ligt is wel historisch van belang, maar heeft overigens niet zoveel zin. Maar misschien ben ik wel hopeloos praktisch ingesteld. Hoe het ook zij, men kan met Irving Kristol enkele zeer genoeglijke uren doorbrengen. Maar als nieuwe beschermheer van het liberale denken lijkt hij mij ongeschikt.

27. Onder andere in: 'Op zoek naar het bezielend verband', in: *Justitiële verkenningen*, jrg. 20, nr. 6, 1994, pp. 9-36.